

Vícejazyčné texty Jana Křesadla¹

PETR MAREŠ

Literární dílo Jana Křesadla vzbuzuje značně rozdílné kritické reakce (srov. např. Haman 2000), těžko mu však můžeme upřít výraznost a osobitost. K činitelům, které k této výraznosti a osobitosti Křesadlových textů přispívají, patří na předním místě velmi rozsáhlé uplatnění prvků mnoha různých jazyků, včetně jazyků smyšlených; v recenzích a rozborech se zdůrazňuje autorovo mimořádné jazykové nadání a „přímo obžerná radost z vícejazyčnosti textu“ (Haman 1996) či neobyčejná jazyková erudice projevovaná vypravěčem i postavami (Hanuška 1998: 5). Na důležitost faktu jazykové různosti poukazují např. i nápadné cizojazyčné tituly několika Křesadlových románů (*Fuga trium*, *Vara guru*, *La calle Neruda*). Můžeme si povšimnout rovněž toho, že i prózy jako *Girgal* nebo *Zuzana a dva starci*, v nichž vícejazyčné pasáže nezaujíímají tak významné místo jako v jiných Křesadlových dílech, obsahují na svém „prahu“ cizojazyčné motto.

Při pokusu o postižení rázu a fungování vícejazyčnosti v Křesadlových prózách si brzy uvědomujeme, že na ně jen v omezené míře můžeme aplikovat poznatky o obvyklé podobě tohoto fenoménu v epických textech: běžné funkce spjaté s výskytem prvků různých jazyků – charakteristika jednotlivých postav, charakteristika národnostního, lokálního a sociálního prostředí, budování koloritu, „atmosféry“, „efektu reálnosti“ – zde ustupují spíše do pozadí. Dokonce se zdá, že se obrací obvyklá podmíněnost: různé jazyky tu nevystupují proto, aby charakterizovaly postavy a prostředí, aby je „zreálnovaly“, vyvolávaly dojem životní pravděpodobnosti, ale naopak postavy a prostředí slouží k demonstraci co největšího množství a co největší pestrosti jazyků. Prózy jsou nejednou zasazeny do času a prostoru, jež nabízejí široké možnosti uplatnění vícejazyčnosti – tak v románu *Zámecký pán aneb Antikuro* je to české pohraničí počátku šedesátých let s národnostně velmi rozmanitou společností (vystupují tu Češi, Němci, Romové, Slovák, Lužická Srbka atd.), zároveň jsou však postavy zcela „svévolně“ vybavovány jazykovými znalostmi a schopnostmi, které okruh užívaných jazyků značně rozšiřují (mj. zběhlost v užívání staré řečtiny a latiny; sklon k vkládání francouzských výrazů do ře-

¹ Text byl napsán v rámci práce na grantovém úkolu GA UK č. 262/2000/A FG/FF.

či motivovaný pobytem v cizinecké legii; dokonce citace francouzsky formulovaných surrealistických proklamací v řeči komunistického funkcionáře). Jinde jsou řečové projevy postav zcela podřízeny zdůrazněně bizarní fabuli a zaměřeni na co nejprekvapivější efekty – výmluvným příkladem je hispanizace malostranských obyvatel či postava slovensky hovořícího indiána v románu *La calle Neruda*. Další charakteristický rys Křesadlových próz, též odlišný od běžného modelu, pak představuje vysoký podíl vícejazyčných pasáží v řeči vypravěče.

Za této situace můžeme při první obhlídce Křesadlových textů nabýt dojmu, že vícejazyčné pasáže tvoří především určité ozdoby v rámci značně artistního, na sebe soustředěného vyprávění, že jsou projevem ne vždy zvládnuté „rozkoše z psaní“ (srov. Píša 1994) a někdy dosti samoučelné hry, záliby v grotesknosti, heterogennosti a zesměšňující deformaci, že mají sloužit hlavně k předvedení jazykových znalostí a virtuozity v zacházení s různými jazyky. Tyto aspekty jsou v Křesadlově próze nepochybně přítomny, nelze ji však redukovat jen na vypravěčskou exhibici.

Vypravěčova orientace na vícejazyčnost např. podstatně poznamenává jeho interakci s potenciálními recipienty (adresáty). Adresát je příznačně modelován jako subjekt v nerovnocenném postavení, jako ten, kdo se – v důsledku obecného úpadku vzdělanosti – nemůže ani přiblížit jazykové (a rovněž celkově kulturní) erudici vypravěče. Tento subjekt je tak odkázán na vypravěčovu libovůli, na to, zda vypravěč bude ochoten poskytnout mu překlad či vysvětlení. Vypravěč někdy, jsa si vědom toho, že adresát není schopen jeho výkon ocenit, raději rezignuje na větší rozvinutí vícejazyčných pasáží; jindy se naopak speciálně obrací na předpokládanou vzdělanostně privilegovanou menšinu, na ty, kdo dokážou porozumět:

Ti nemnozí, kteří jsou schopni porozumětí řeckému textu,, jakož i normální většina, která si přečte překlad.

(Křesadlo 1984: 40)

Na rozdíl od vás, milí čtenáři, tomu rozuměla.

(Křesadlo 1992: 220)

Nicméně tento druh vzdělanců [...] již vymírá, nebo aspoň pomalu demontní a zanedlouho ho více nebude; pro nastupující generace polytechnických vychovanců jsme to ale právě teď vyložili.

(Křesadlo 1995: 71)

Pokračovat však nemá cenu, protože dnešní katolíci, až na pár starců už neumějí latinsky a také neznají původní tridentskou mši.
(Křesadlo 1995: 99)

Není snad třeba uvádět všechny strofy. Ono stejně moc lidí španělsky neumí.
(Křesadlo 1995: 150)

Vypravěčův postoj k adresátovi vyúsťuje až ve zlomyslnou hru, která je nejvýrazněji rozvinuta v románu *Obětina*: latina v obsáhlých výkladech o deviantních sexuálních praktikách má porozumění omezovat až znemožňovat, má utajovat obsah, který by mohl být vnímán jako nemravný a pohoršující. Výklady mají být přístupné jen pro výslovně vyzdviženou hrstku zasvěcených. Fiktivní vnitrotextový autor první části románu, který v jeho druhé části vystupuje jako postava, k tomu podotýká:

Co se týče toho druhýho, tak to je tam u mě vždycky latinsky jako ve starších německejch sexuologiích, tím to je dáno právě jen k potřebě vzdělanců, kteří na to mají vyšší zor, kdežto dítky a prostý lid se nepokazí.
(Křesadlo 1994: 121)

Především ovšem jde o závažný dosah vícejazyčnosti pro strukturaci textů a budování jejich smyslu. Různojazyčné výrazy, výpovědi i rozsáhlejší pasáže, jimiž jsou texty prostoupeny, vytvářejí mnohotvárnou masu s četnými podobami a funkcemi, vzpírající se schematizující klasifikaci; přesto můžeme – při vědomí toho, že ne vždy lze plně přihlédnout k jedinečné platnosti jazykového prvku v daném kontextu – stanovit určitý soubor rysů, které se jeví jako charakteristické.

Asi nejsnáze postižitelné je protikladné zaměření na výrazovou nebo naopak na významovou stránku vícejazyčnosti. V řadě případů vystupuje do popředí konkrétní zvuková podoba řeči a snaha o její co nejpresnější grafický záznam; rozhodující kvalitou se stává zvláštnost a neobvyklost daná např. užitím dialektu nebo nedostatečným zvládnutím cizího jazyka. Tento aspekt může mít charakterizační funkci, spíše však je projevem hry s jazykem založené na zálibném narušování pravopisné konvence příklonem k nenoremnímu a jedinečnému. Zároveň se zde, možno říci, ohledávají možnosti písma a tematizuje se – i prostřednictvím explicitních zmínek – napětí mezi grafickým systémem a nekonečně proměnlivými zvuky vycházejícími z lidských úst:

„Na kumjá, kuma hýnl.“

(Křesadlo 1984: 173)

„Kchén lojd ic, kchén lojd mea, hea tokta.“

(Křesadlo 1992: 31)

„Wí dû häv wan impórtnt tsing in khomn, Džimy bój, end dzis, iv ye fr-
giv maj frenč, iz fakin [...]“

(Křesadlo 1992: 161)

„Khoumou sej lijá-m justěj? Es justěj, khysä, júnou d lás Mantou – js?“

(Křesadlo 1995: 182)

Důraz na výrazovou stránku vyjádření se projevuje i způsobem vlastně opačným: v románu *La calle Neruda* se použitím španělských pravopisných zvyklostí podtrhuje předstíraný španělský ráz promluv pronesených v zásadě česky, jen s malým podílem prvků skutečně španělského původu; grafika tu funguje jako náhrada nezachytitelného zvukového průběhu řeči (ten může být jen popsán, ne však znázorněn). Současně jde opět o jazykovou hříčku s nápadným groteskním efektem.

„Kecejte něco,“ nařizoval tiše a breptavě Šlégl, „ale dělejte, aby to znělo jako španělsky.“

[...]

„¿Y yaqué povidando mám producir? ¿Myé nice nenapáda yaq ricátí?“
otázal se zcela věrohodným španělským přízvukem a intonací.

„To ye yednó, riquéy so sliná na yasíque prinése [...]“

(Křesadlo 1995: 182)

Zaměření na významovou stránku vícejazyčnosti, spjaté s vypravěčskými subjekty i některými postavami, se nejnápadněji projevuje ve velmi hojných výkladech o významech, významových vztazích a významovém vývoji různých výrazů. Výklady přitom oscilují mezi vědeckou seriózností, poučovatelským zápletem, jenž je ovšem zároveň ironizován, a zřejmým potěšením z mystifikace:

[...] zjistil, že „brot“ je „branche“ neboli „rameau“, tj. větev, jak vlastně vyplývalo z kontextu a neurčité podobnosti, jenže, ovšem, teprve dodatečně.

„Cim“ bylo zřejmě „vrcholek“, ano, správně, i když to připomínalo latinské *cimex cimicis*, což jest štěnice.

(Křesadlo 1991: 113)

Brian byl rovněž zaujat rázovitými postavami a fyziognomiemi neznámých cantorů (což, studenti, neznamená španělsky učitele, nýbrž zpěváky, pokud nejde o zpěváky profesionální: los cantantes, či o pěvce kostelní: los vocalistas).

(Křesadlo 1995: 181)

Z hlediska motivace vkládání různojazyčných vyjádření do textu lze rozlišit především vkládání podmíněné asociačně a na opačném pólu vkládání dokladové či ilustrační.

Mluvíme-li o asociačnosti, dotýkáme se fenoménu značně rozlehlého. Podstatné zde je to, že prvek určitého jazyka vstupuje do textu na základě impulsu (ne vždy zcela jednoznačně postižitelného), jenž vychází od jiného jazykového prvku, od postavy, od představené situace, popř. od dějových či věcných souvislostí. Možno říci standardní je případ, kdy postava ve svém projevu přechází do jiného jazyka proto, že daný jazyk je v její zkušenosti pevně spjat s pojmenovávaným jevem, že pro ni představuje základní a někdy vlastně jediné možné vyjádření. Tak slovenský pasák Jano z románu *Zámecký pán aneb Anti-kuro* ve svých zmatených vzpomínkách neustále přechází do maďarštiny a němčiny („čo mi niekedy ani slovenské slovo na um nepríde a povie maďarské“ – Křesadlo 1992: 128);

[...] veď on je bolond, ako sa povie geistig minderwertig, blázon, buta Tót, čo sa mu nedá veriť.

(Křesadlo 1992: 195)

Čo bolo aj zakázané od súdruha fýrerka, aj vykynožené, lebo bola urobe-ná ešte pred vojnou die Nacht der langen Dolche, ako sa povie, že noc dlhých tesákov, čo nám o tom práve ten istý Genosse von Zwischenbein prednášali [...]

(Křesadlo 1992: 194)

Podobně už uvedení jména nositele určitého jazyka často daný jazyk „přivolává“. Někdy se tím především evokuje daná postava – „Gustáv Varga (ako skoro zarába ani chlap, už je aj chlapom)“ (Křesadlo 1991: 192). Nejednou se však aktivi-

zuje i širší národní, ideologický apod. kontext, nazíraný zpravidla opět ironicky. Tak zmínka o „prezidentu zapomnění“ Gustávu Husákovi na sebe váže slovakis-mus „oneskoreně“ (Křesadlo 1992: 8), s občanským jménem papeže Jana Pavla II. se pojí polská fráze („ale měl by to Wojtyła, proszę pana, zase zavést“ – Křesadlo 1996: 25). S rozvojem exkursu o obrazovém seriálu Wilhelma Busche *Max und Moritz* jako projevu i determinantě německé národní povahy, jenž je součástí románu *Girgal*, do textu proniká stále více německých formulací:

Das ist ja alles sehr lustig und heiter! Auch sehr feinfühlig, echt germanisch.
(Křesadlo 1992a: 142)

Představa člověka pokrytého rampouchy je sehr komisch a velmi buschovská.
(Křesadlo 1992a: 143)

Typicky křesadlovske jsou pak asociace „nenáležitě“, přinášející překvapivé střetnutí se vzdáleným jazykovým, ale i kulturním a historickým kontextem. Např. v románu *Vara guru* je skupina opilých vandráků hrajících na improvizované hudební nástroje označena jako „melody boys“ (Křesadlo 1991: 152). Jinde je heslo španělských republikánů („No pasaran!“ – Křesadlo 1996: 8) vztaženo k tajně, navzdory možným represím pěstovanému církevnímu zpěvu. Ve-dle toho nejednou narážíme na případy, kdy je impuls vyvolávající asociaci nezřetelný; proč třeba vypravěč v románu *Vara guru* najednou přechází do kari-katurně pojaté slovenštiny?

Ale popisovat tu nic nebudeme, myslím, že je to i tak přepepřené i trochu moc, okrem toho som čítal nedávno dačo, čo mi takéto rozprávačky totál-ne sprotivilo na dlhú dobu, veru hej [...].

(Křesadlo 1991: 110)

Opačný pól, dokladový či ilustrační, takovéto nejednoznačnosti nepřináší. Prvky různých jazyků jsou zjevně užívány proto, aby představily originální jazyko-vé znění, aby zvýraznily nějakou sféru s daným jazykem spjatou. Vzniká-li zde určité napětí, je dáno mezijazykovými rozdíly a nepřiměřeností doslovného pře-kladu:

Nemohl-li vás Roger uspokojit sexuálně, i když byl dobrým opatrovate-lem (a good provider), bylo vaším [...] právem ho odmrštit.

(Křesadlo 1992: 103)

Na straně směrem k tramvaji přistrkali jézedáčtí pacholci jeden trajler k býčí bráně, la puerta del toro [...] – a na plac se vyřítíl býk. Vypadal správně, jak má vypadat španělský toro de lidia, býk zápasnické rasy.

(Křesadlo 1995: 131)

Pro utváření smyslu textů má značnou důležitost významové a hodnotové zatížení užívaných jazyků, tedy to, že v textové souvislosti vystupují jako nositelé určitých obecných významů a hodnot; zároveň se sémantizují i postoje k jazykům.

Jako hodnotově podmíněný se jeví už samotný fakt jazykové znalosti, resp. naopak neznalosti. Znalost jazyků, především jazyků klasických, je pojmána jako věc vysoce pozitivní, jako známka lidské kvality, jež zcela zastiňuje a činí nepodstatným případné nízké společenské postavení daného subjektu; lékař v románu *Zámecký pán aneb Antikuro* říká o učenci, který pracuje jako dřevorubec: „jednou profesor, vždycky profesor“ (Křesadlo 1992: 38). Neznalost pak je nejen věcí jedince, ale také důsledkem obecného a institucionálně prosazeného rozšíření nevzdělanosti (srov. např. ironické poznámky o „polytechnických vychovancích“ – Křesadlo 1995: 71). Protiklad ovšem není statický a pozitivní hodnota jazykové znalosti podléhá určitým narušením. Jak ukazuje román *Vara guru*, ovládání cizího jazyka se může stát prostředkem manipulace (příznačné ale je, že jde o ovládání pouze předstírané). Používání cizího jazyka, opět příznačně většinou nedokonalé, může být také projevem jazykové přizpůsobivosti spojené s pokrytectvím, prospěchářstvím, strachem či naopak povýšenectvím. Ve výrazné míře to platí pro uplatnění ruštiny („proč musíme tady, my Češi, zpívat rusky“ – Křesadlo 1996: 73) a dále také pro španělštinu v alegorickém příběhu vyprávěném v románu *La calle Neruda*.

Pokud jde o hodnotové postavení jednotlivých jazyků, velmi zřetelně a jednoznačně je klasifikována právě ruština. Jako symbolickému ztělesnění „importované příšery“ (Křesadlo 1984: 9) se jí v řadě próz přisuzuje rys cizorodosti a nepřátelskosti, užívá se jí se zřejmou ironií (často jde o ustálené fráze a izolované známé výrazy), stává se předmětem znevažujícího komolení:

Stavění pomníků, mausoleí a reprezentačních budov je zajisté důležitější a kromě toho vřemja ně chvátit [...]

(Křesadlo 1984: 18)

„Státní nakladatelstvo kultúry i ótfrka mu to teď připravuje do tisku.“

(Křesadlo 1984: 118)

[...] cárstvo, ty, cárstvo, krásnoje ty cárstvo, my jabka plaveme.

(Křesadlo 1994: 256)

[...] a borbá prativ religióna se musí začít [...]

(Křesadlo 1996: 6)

Jen slabou protiváhu k tomuto dominantnímu postoji představuje ruská píseň jako vyjádření „ruské lidové šíře“, smutku i protestu (Křesadlo 1996: 57–58).

Zřetelný kontrastní pól k ruštině tvoří klasické jazyky (řečtina, latina), jež jsou pojímány jako nositelé vzdělanosti a kulturní tradice. Zatímco řečtina vystupuje především jako jazyk básnictví a filozofie, latina se prosazuje zvlášť výrazně, neboť svými ustálenými kulturními pozicemi pokrývá základní složky Křesadlova textového univerza: je to jazyk tělesnosti i duchovnosti. Latinské termíny jsou spjaty s lidskou anatomí a prací lékaře – nápadným rysem Křesadlových próz je hromadění latinských medicínských pojmenování (např. v románu *Zámecký pán aneb Antikuro*: *ligamen conicum, pars oralis pharyngis, pars laryngea pharyngis atd.* – Křesadlo 1992: 132–33) – a latina také byla tradičním jazykem odborného, pro nepovolané nepřístupného popisu sexuálního chování (o takovém uplatnění latiny u Křesadla srov. výklad výše). Na druhé straně v Křesadlových prózách velmi hojně vystupuje latina jako jazyk náboženství (to je pojímáno ambivalentně jako pevný bod v nejistotě i jako spíše povrchový rituál) a především jako jazyk církevního zpěvu, jenž se pro postavy opakovaně stává zdrojem duchovního pozdvižení a očistění (nemůže ovšem chybět protějšek v podobě rouhavé perzifláže – Křesadlo 1991: 152–53).

Mezi velkou tradicí reprezentovanou klasickými jazyky a přízemní, vysmívanou současností existuje ostrý protiklad, zároveň se však utvářejí styčné body. Ty vyplývají už z toho, že výroky a texty v klasických jazycích vystupují jako postižení neměnných rysů člověka – starořecká báseň se ukazuje jako přílehlavá charakteristika aktuální situace (Křesadlo 1992: 130–31). Především je ovšem třeba upozornit na ironicky podbarvená vzájemná propojení: Tak se v posměšné ódě na Stalina užívá klasického metra a klasických jazyků (Křesadlo 1984: 39, 62) a v jazykovém mikrokontextu se bizarním způsobem střetává latina a ruština:

Po generalissimovi skápnul brzo i jeho locum tenens pro čichaslaváckuju gubjérňiju.

(Křesadlo 1984: 150)

V případě dalších jazyků není hodnotová vázanost takto výrazná a relativně stálá, přesto však má pro smysl textů nezanedbatelný dosah. Např. romšтина (u Křesadla zvaná cikánština) působí v románu *Mrchopěvci* a do jisté míry i jinde jako jazyk elementární svobody a spontánnosti, ale také stigmatizující vyřazenosti ze společnosti; v podivuhodné znalosti tohoto jazyka, již vyniká hrdina *Mrchopěvců* Zderad, lze nejspíš spatřovat symbolický poukaz na jeho outsiderství. Osobité postavení získává při některých svých výskytech němčina: vystupuje jako jazyk spjatý se sexuální patologií a s (ironicky traktovanou) psychoanalytickou interpretací sexuality:

„Aber das ist doch straflos,“ řekl pak dr. Buxbaum pobaveně [...]
(Křesadlo 1984: 45)

Homosexuální vrah Haarmann byl přece také „Herr Kriminal“.
(Křesadlo 1984: 47)

Tomuto fenoménu věnuje staříčský oplzlík Sigmund zvláštní traktát ve svých „Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie“ a to pod výstižným názvem: „Das kleine Kind wird geschlagen“.
(Křesadlo 1984: 81)

Vývoj psychoanalytického hnutí (kořeny v německé jazykové sféře, rozšíření v USA) pak zjevně reflektuje bohatě komentovaný a v konkrétní zvukové podobě předvedený dialog psychoterapeuta a klientky v románu *Zámecký pán aneb Antikuro* – angličtina obou mluvčích je zde silně poznamenána němčinou (Křesadlo 1992: 103).

Závěrem: Výrazné uplatnění vícejazyčnosti v prózách Jana Křesadla, jež je podmíněno rozvinutím osobitého typu vyprávění, podstatně zasahuje výstavbu i smysl textů. Různojazyčné prvky se mj. rozvrstvějí podle důrazu na výrazovou nebo významovou složku a podle toho, zda jsou do textové souvislosti zapojovány na základě rozličných asociací, nebo naopak jako doklad či ilustrace. Zvláštní závažnost získává sémantické a hodnotové zatížení různých jazyků.

Literatura

HAMAN, Aleš
1996 „Hříčka“, *Literární noviny* 7, č. 10, str. 5

2000 „Kam patří literární dílo Jana Křesadla?“, *Lidové noviny* 6. 4., str. 19

HANUŠKA, Petr

1998 „Mrchopěvci – prozaický debut Jana Křesadla. Poznámky k interpretaci románu“, *Tvar* 9, č. 4, str. 1, 4–5

KŘESADLO, Jan

1984 *Mrchopěvci* (Toronto: Sixty-Eight Publishers)

1991 *Vara guru* (Praha: Ivo Železný)

1992 *Zámecký pán aneb Antikuro* (Praha: Ivo Železný)

1992a *Girgal* (Praha: Ivo Železný)

1994 *Obětina* (Praha: Ivo Železný)

1995 *La calle Neruda* (Praha: Ivo Železný)

1996 *Království české a jiné polokatolické povídky* (Olomouc: Votobia)

PÍŠA, Vladimír

1994 „Téma obětí?“, *Tvar* 5, č. 16, str. 19